

کتابخانه «گنج بخش» مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، گنجینه نسخه‌های خطی پاکستان

فاطمه مهدوی^۱

۳. فهرست‌برداری از نسخه‌های خطی فارسی و دیگر زبان‌ها و ارسال آن به مراکز فرهنگی ایران و جهان،
۴. راهنمایی استادان و دانشجویان زبان و ادبیات فارسی در تهیه منابع و مآخذ، و
۵. انتشار متونی که با اهداف مرکز هماهنگ باشد (۱: ۶۳).
مرکز سه بخش عمده دارد:
۱. کتابخانه گنج بخش، که پایگاه و ابزاری برای تحقیقات است،
۲. بخش تحقیقات عالی، که در زمینه ایران‌شناسی و پاکستان‌شناسی است، و
۳. بخش چاپ و انتشارات.

۱. کتابخانه گنج بخش

طبق ماده ۱۲ اساسنامه مرکز، کتابخانه یک‌سال بعد از قرارداد بین دو کشور ایران و پاکستان یعنی در شهریور سال ۱۳۴۹ شمسی تأسیس شد. کتابخانه به مناسبت بزرگداشت مقام شیخ ابوالحسن علی بن عثمان جلایی هجویری غزنوی معروف به «داتا گنج بخش»، عارف نامی، کتابخانه گنج بخش

اسلام‌آباد در نزدیک راولپندی در دامنه‌های سرسبز کوه پوتوهار^۲ در شمال پاکستان، قرار گرفته است. بنای شهر به خواست ژنرال محمدایوب‌خان در سال ۱۹۵۸ آغاز شد، و در ۱۹۶۰، پایتخت کشور پاکستان اعلام شد. در اواخر ۱۹۶۲ اکثر ادارات و سازمان‌های دولتی از کراچی به اسلام‌آباد انتقال یافتند. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان نیز یکی از این مراکز است که با هدف حفظ و ترویج زبان و ادب فارسی، در اسلام‌آباد تأسیس شده است. قرارداد تأسیس این مرکز طبق اعلامیه‌ای مشترک بین ایران و پاکستان، با همکاری وزارت فرهنگ و هنر وقت ایران و وزارت آموزش تحقیقات علمی پاکستان در ۱۳ آبان ۱۳۴۸ ش. / نوامبر ۱۹۶۹، به امضای نمایندگان دو دولت رسید و به این ترتیب فعالیت خود را آغاز کرد، این مرکز با اهداف زیر تأسیس شد:

۱. جست‌وجو و شناسایی آثار مکتوب فارسی (به صورت چاپی و چاپ سنگی و نسخه‌های خطی)،
۲. حفظ و نگهداری آثار،

۱. کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

نام‌گذاری شد^۳ (۳: ۱۸).

در این کتابخانه کتاب‌های خطی و چاپی فارسی و دیگر زبان‌ها، و ریزفیلم نسخه‌های خطی مربوط به میراث فرهنگی پاکستان قرار دارد و از این‌رو ارزشمندترین ذخیره نسخه‌های خطی در پاکستان محسوب می‌شود.

تعداد نسخه‌های خطی کتابخانه تا سال ۱۳۸۰ بیش از ۱۵,۸۱۱ نسخه و تعداد کتاب‌های چاپی تا سال ۱۳۷۵ بیش از ۳۲,۰۰۰ جلد بوده است. علی اکبر جعفری، اولین مدیر مرکز، چون با جامعه پاکستان آشنایی دیرینه داشت و با چندین زبان محلی به خوبی آشنا بود و همچنین فرهنگ پاکستان را نیز می‌دانست، در سروسامان دادن به کتابخانه، نقش مهمی ایفا کرد و به همراه محمدحسین تسبیحی، کتابدار کتابخانه، در جمع‌آوری مخطوطات کمیاب زحمات بسیاری را متحمل شد.

تعداد نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپی کتابخانه گنج بخش بعد از یک‌سال، از دو هزار و اندی تجاوز کرد و ثبت و فهرست کردن آنها نیز آغاز شد، به طوری که در پایان ۱۳۵۰، نخستین جلد فهرست نسخه‌های خطی که به معرفی تعداد ۳۰۰ نسخه (جمعاً ۴۲۸ مجموعه و نسخه کامل)، اختصاص دارد چاپ و منتشر شد، این اولین انتشار مرکز بود.

فهرست‌برداری از کتاب‌های خطی توسط دانش‌پژوهان مرکز در چند شهر پاکستان صورت گرفت.

کتابخانه گنج بخش در سه بخش با آثار خطی، آثار چاپی و سنگی، و ریزفیلم‌ها و لوح فشرده فعالیت دارد. نخستین کتاب‌هایی که وارد این کتابخانه شد در حدود ۲۰۰ جلد از انتشارات دانشگاه تهران بود که از سوی رایزنی فرهنگی ایران که در آن ایام در راولپندی مستقر بود، اهدا شد، کتاب‌های دیگر از کتابفروشی‌ها و کتابخانه‌هایی که انتشارات داشتند و از طریق انجمن‌های ادبی اردو، سندی، و پشتو و همچنین مرکز تحقیقات و انتشارات پاکستان دانشگاه پنجاب، به کتابخانه رسید و به تدریج بر تعداد آن اضافه شد. ارزیابی و خریداری نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپی به سرعت انجام می‌گرفت. سپس از طریق سفرهای علمی و ادبی مسئولان مرکز و دیدار آنها از کتابخانه‌های پاکستان و با همکاری مراکز فرهنگی ایران، تعدادی ریزفیلم و نسخه خطی وارد این کتابخانه شد. ثبت کتاب‌ها و برگه‌نگاری از آنها در سال ۱۳۵۱ آغاز شد و به تدریج بزرگانی از پاکستان نیز کتاب‌های چاپی و خطی خود را به امانت در کتابخانه گنج بخش گرد آوردند و هریک برای خود غرفه‌های ترتیب دادند که هر غرفه «گنجینه» نامیده می‌شود. مانند، گنجینه رفعت سلطانه (نسخه‌های خطی مرحوم دکتر ممتاز حسن)، و گنجینه خواجه سناءالله خراباتی (۳: ۲۲). از دیگر مجموعه‌های کتابخانه، گنجینه فهرست‌ها و منابع کتابشناسی است که تعداد آن به ۷۰۰

۳. علی بن عثمان هجویری مشهور به شیخ ابوالحسن علی ابن عثمان جلابی غزنوی از نویسندگان متصوفه و مشایخ قرن ۵ قمری، و کشف‌المحجوب از آثار او است.

جلد می‌رسد و گرانبهاترین گنجینه از این گونه در پاکستان است (۶: ۱۰۹-۱۱۰).

کتابخانه گنج بخش، دارای یکی از غنی‌ترین سرمایه‌های میراث مشترک مکتوب در سراسر پاکستان است که شامل میراث نسخه‌های خطی موجود و کتاب‌های چاپی قدیمی کتابخانه می‌شود. این کتاب‌ها به زبان‌های فارسی، عربی، اردو، پنجابی، پشتو، سندی، کشمیری، ترکی، و دیگر زبان‌های محلی پاکستان است. بسیاری از این نسخه‌ها از نفایس موجود در جهان‌اند. این مجموعه چنان قوتی به کتابخانه گنج بخش بخشیده که کعبه آمال محققان ادب فارسی و جویندگان ادب عربی و حتی اردو و پنجابی در شبه قاره ایران و پاکستان شده است. در حدود بیش از ۲۰,۰۰۰ نسخه خطی موجود در کتابخانه که از لحاظ عنوان تعدادشان بیش از این است، (۵: ۵) این کتابخانه را به بزرگ‌ترین گنجینه نسخ خطی اسلامی در پاکستان تبدیل کرده است. مخازن نسخه‌های خطی دانشگاه پنجاب و موزه ملی پاکستان از لحاظ کمیت به ترتیب در ردیف دوم و سوم قرار گرفته‌اند. کتابخانه گنج بخش، اولین کتابخانه در پاکستان است که فهرست موجودی نسخه‌های خطی خود را از ابتدا در دسترس عموم قرار داده است. این اثر فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش، تألیف محمدحسین تسبیحی است و مشخصات کلیه نسخه‌ها را

دربار می‌گیرد و در سال ۱۳۷۸ منتشر شده است، در حالی که دانشگاه پنجاب با قدمت صدساله خود، هنوز نتوانسته فهرست برخی از مخازن خطی خود (مثل آزاد، پیرزاده، و کیفی) را در اختیار دانش‌پژوهان قرار دهد (۷: ۱۳۹).

براساس طرح فهرست مشترک^۴ یکی از ۵ طرح مرکز، فهرست‌برداری از میراث مکتوب پاکستان آغاز شد که تا امروز چهارده مجلد از آن تألیف احمد منزوی با عنوان فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان و شش مجلد فهرست متفرقه از سایر کتابخانه‌های پاکستان چاپ شده است.

این طرح یکی از امتیازاتی است که مختص پاکستان است. برخی کشورها از جمله ایران، کشورهای آسیای میانه، افغانستان، ترکیه، و هند که مخطوطات فارسی دارند، دارای فهرست مشترک در قلمرو فرهنگ فارسی نیستند. اگرچه وزارت امور فرهنگی ترکیه از ۱۹۷۸ در زمینه طرح فهرست مشترک نسخه‌های خطی فعالیت دارد، اما هنوز در آغاز راه است.^۵

مرکز، این فعالیت را با امکانات محدود و با استفاده از روحیه فرهنگ‌دوستی مردم پاکستان آغاز کرد و با همکاری استاد احمد منزوی، سرانجام بعد از سیزده سال فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان را به چاپ رساند (۷: ۱۳۹-۱۴۲).

۴. طرح یکم: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش؛ طرح دوم: سعدی بر مبنای نسخه‌های خطی پاکستان؛ طرح سوم: فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان؛ طرح چهارم: فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب موجود در پاکستان؛ طرح پنجم: فهرست‌واره کتاب‌های فارسی.

۵. در ایران محمدباقر حجتی در مورد نسخه‌های خطی عربی فعالیت می‌کند که تاکنون ۴ جلد از آن چاپ و منتشر شده است.

کتابخانه گنج بخش در حال حاضر توسط اداره فرهنگ و ارتباطات اسلامی اداره می‌شود، تعداد نسخه‌های خطی کتابخانه تا سال ۱۳۸۲ شمسی طبق آمار مندرج در صفحه هفدهم فهرست الفبایی نسخه‌های خطی تألیف محمدحسین تسبیحی، ۱۵،۲۳۸ نسخه و با احتساب مجموعه‌ها (یعنی چند نسخه در یک مجلد) ۲۲،۵۱۳ نسخه است (۵: ۵).

کتاب‌ها در کتابخانه براساس شماره ثبت چیده شده و به روش بسته اداره می‌شود، این شیوه روش کهنه‌ای است، و تغییر دادن آن مشروط به فراهم آوردن فضای بیشتری است. مسئولان مرکز برای مرمت نسخه‌ها و آسیب‌زدایی از آنها اقداماتی انجام داده‌اند.

فعالیت‌های کتابخانه

الف. جمع‌آوری نسخ خطی

این فعالیت بسیار مهم و ارزشمند در ابتدای تأسیس مرکز، مورد توجه قرار گرفت، زیرا غارتگران میراث فرهنگی مسلمانان همواره در کمین هستند تا آثار و سرمایه‌های علمی و فرهنگی مسلمانان را به غارت ببرند و در موزه‌ها و با گنجینه‌های گوناگون به نمایش بگذارند.

مدیران و مسئولان مرکز با خرید نسخ خطی، از خروج این گنجینه‌های عظیم از منطقه و کشور جلوگیری به عمل آوردند و امروز این مرکز صاحب بیش از ۲۰ هزار نسخه خطی است که از این لحاظ، این خدمت بزرگ و مدیرانه مرکز قابل تقدیر است. این مجموعه عظیم فرهنگی بی‌شک مورد استفاده

محققان و اندیشمندان و پژوهشگران قرار می‌گیرد (۲: ۱۲۷).

ب. تهیه فهرست نسخ خطی کتابخانه

در حال حاضر، کتابخانه بزرگ‌ترین مرکز فهرست‌نویسی و نسخ خطی در پاکستان است. این اقدام براساس دو برنامه انجام می‌شود، تهیه فهرست مشترک نسخه خطی تمام زبان‌ها مثل اردو، عربی، فارسی، و پنجابی که برای تحقق آن افرادی به شهرهای مختلف فرستاده شدند و نسخه‌های خطی را فهرست کردند و به مرکز گزارش دادند و بر مبنای همان گزارش‌ها، استاد احمد منزوی فهرست مشترک نسخ خطی فارسی را تألیف کرد که از آثار ماندنی کتابخانه مرکز است. اما از گزارش‌های مربوط به نسخه‌های خطی عربی فقط ۳ الی ۴ جلد چاپ شده و از بقیه آن هنوز استفاده نشده است که تهیه فهرست مستقلی از آن می‌تواند بسیار ارزنده باشد. تهیه فهرست نسخ خطی موزه ملی پاکستان توسط دانشمند ارزشمند دکتر عارف نوشاهی به انجام رسیده است. اقدام دیگر، تهیه فهرست نسخ خطی فارسی انجمن ترقی اردو کراچی است که این وظیفه نیز توسط نامبرده تحقق یافت.

ج. تهیه فهرست موضوعی نسخه‌های خطی

در کتابخانه گنج بخش توسط دکتر محمدحسین تسبیحی از ۲۲ هزار نسخه خطی فارسی و عربی فهرستی در سه جلد به ترتیب شماره، تنظیم شده است (یک تا هزار). تهیه فهرست موضوعی مرکز، توسط

احمد منزوی آغاز شد و او هشت هزار نسخه اول کتاب‌های فارسی را به ترتیب موضوعی در چهارده جلد تألیف کرد و از آن به بعد به دلیل مشکلات مالی، فهرستنویسی به صورت جدی در مرکز انجام نگرفته است، و به جز چاپ یک جلد فهرست الفبایی عنوان‌ها از نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش، طرح «فهرستنویسی از نسخه‌های خطی پاکستان» متوقف شد (۴: ۶).

د. خرید و جمع‌آوری مخطوطات

در دوره بیست سال اول، به دلیل فروپاشی شوروی و جنگ افغانستان، نسخه‌های خطی آسیای میانه و افغانستان به کشورهای دیگر برده شد، مرکز این نسخه‌ها را جذب و جمع‌آوری کرده و در کتابخانه گردآورده است.

۲. بخش تحقیقات مرکز

فعالیت‌های این بخش محدود به فهرستنویسی و تهیه کتابشناسی است و فعلاً در رشته‌های دیگر فعالیتی ندارد. فهرستنویسی کتاب‌های عربی موجود در کتابخانه گنج بخش، که بیشتر کتاب‌های اسلامی است، از ۲۰ سال قبل تاکنون متوقف شده است. در زمینه تحقیقاتی، با استادان پاکستانی و ایرانی در مورد فعالیت‌های تحقیقاتی و چاپ آثار آنها اقداماتی انجام شده است. بررسی تاریخ زبان فارسی در شبه قاره و تهیه فیلم و عکس از نسخه‌های خطی از دیگر فعالیت‌های این بخش است.

۳. بخش چاپ و انتشارات

مرکز از آغاز تأسیس تاکنون ۱۷۸ کتاب به زبان فارسی در موضوعات کتابشناسی، فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و چاپی، تذکره ادیبان و شاعران، علوم قرآنی، اقبال‌شناسی، تصوف و عرفان، فقه، فلسفه عملی، حکمت، و ادبیات منتشر کرده که بیشتر به زبان فارسی و برخی هم به اردو و عربی است، که در تداوم روابط دینی، فرهنگی، ادبی، و تاریخی ایران و پاکستان بسیار تأثیرگذار بوده است.

منابع

۱. تمیم‌داری. احمد. «احمد منزوی، فرهیخته‌ای سخت‌کوش». کلیات کتاب ماه، دوره ششم، ۹ و ۱۰ (شهریور و مهرماه ۱۳۸۲): ۶۳.
۲. حسن‌نژاد، عبدالرحیم. «مرکز تحقیقات ایران و پاکستان پشتیبان روابط دو کشور». فصلنامه دانش، ۷۳ - ۷۲ (۱۳۸۲): ۱۲۷ - ۱۲۸.
۳. صافی، قاسم. «آشنایی با مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در گفت و گو با چند تن از مسئولان». فصلنامه دانش، ۲۶ (تابستان ۱۳۷۰): ۱۸ - ۲۲.
۴. «گفت و گو با دکتر عارف نوشاهی». کلیات کتاب ماه، دوره پنجم و ششم، ۱۲ و ۱ (آذر و دی ۱۳۸۱): ۴.
۵. «مرکز تحقیقات ایران و پاکستان». حیات نو. اسفند ۱۳۸۳.
۶. مصطفوی، رضا. «سهم کتابخانه در گنج بخش در گسترش سنت‌های پیامبر اکرم (ص)». فصلنامه دانش، ۷۰ و ۷۱ (پاییز و زمستان ۱۳۸۱): ۱۰۹ - ۱۱۰.
۷. نوشاهی، عارف. «نقش مرکز تحقیقات فارسی

ایران و پاکستان در حفظ میراث مشترک در گذشته
و آینده». فصلنامه دانش، ۷۶ و ۷۷ (بهار و تابستان
۱۳۸۳): ۱۳۹-۱۴۲.

